

Manfred Hildermeier: *Die rückständige Grossmacht. Russland und der Westen.*

München: C.H. Beck, 2022, 272 s.

Martin Schulze Wessel: *Der Fluch des Imperiums. Die Ukraine, Polen und der Irrweg in der russischen Geschichte.*

München: C.H. Beck, 2023, 352 s.

Válka na Ukrajině oživila zájem historiků a komentátorů o ruskou imperiální tradici a její historické proměny. Přitom se často uplatňuje představa o politické kultuře a velmocenské vizi do sebe uzavřené a více nebo méně explicitně spojené s „ruským duchem“ či „ruskou ideou“. Velkou předností obou zde recenzovaných knih je, že volí jinou cestu a analyzují zmíněnou tradici jako výslednici historických a interaktivních procesů, odehrávajících se v širším geopolitickém a geokulturním kontextu. Hildermeier tematizuje celou vývojovou linii od Kyjevské Rusi až po dnešek jako dějiny vztahů se Západem a končí kapitolou o „zaostalosti jako provázanosti“ (*Rückständigkeit als Verflechtung*); Schulze Wessel se soustřeďuje na historický trojúhelník Ruska, Polska a Ukrajiny a na období od začátku osmnáctého století; knihu uzavírá kapitolou o rusko-ukrajinských vztazích od roku 1992 do roku 2022. V obou případech je však kladen důraz na mezistátní vztahy, soupeření a konflikty.

Hildermeierův koncept „zaostalé velmoci“ se vztahuje na celou trajektorii ruských dějin, od středověkých začátků až po nepodařenou perestrojku a Putinův odvrát od ní, ale s významnými historickými variacemi. Pro objasnění celkové perspektivy bude užitečné shrnout argument krátké poslední kapitoly. Jedná se o podmíněnou obhajobu pojmu, který se nejčastěji spojuje s Gerschenkronovou velmi vlivnou knihou o „advantages of backwardness“; Hildermeier chce diskurs o „zaostalosti“ opřít o přístup známý mezi německými historiky jako *Verflechtungsgeschichte*, charakterizovaný důrazem na konstitutivní provázanost států, společností a kultur. Tento odkaz na konkrétní a rozmanité dějiny umožňuje kritiku Gerschenkronových pokusů o formulaci obecných zákonitostí, týkajících se situace a strategií zaostalých společností, a souhlas s námitkami vzešnými

proti jeho empirickým příkladům. Na druhé straně se Hildermeier distancuje od ideologických výhrad proti samotnému pojmu zaostalosti. Nelze ho považovat za pouhý diskriminující vynález dominantních kultur. Specificky ruská problematika zaostalosti vyplývá z toho, že ruské mocenské elity (v různých historických podobách) měřily své síly, vyhlídky a nároky porovnáním se západními vzory a snažily se jim přímo či nepřímo vyrovnat. Expanze na východ byla od šestnáctého století klíčovým aspektem ruského budování impéria, ale kontext velmocenské soutěže a představitosti byl na západě (přičemž jak geografické ohnisko, tak i specifická kritéria přednosti a prestiže prodělala historické změny a významný posun nastal, když k evropskému okolnímu světu přibyla americká extenze). „Zaostalost“ se tím pádem stává sebedefinujícím pojmem (*Selbstzuschreibung*) a nepodléhá postmodernistické kritice diskriminujícího výraziva.

Hildermeierova historická rekapitulace začíná krátkou charakteristikou vztahů mezi Kyjevskou Rusí a evropskými státy. Hlavním spojovacím faktorem byly dynastické vazby, nejčastěji se vznikajícími skandinávskými a východostředoevropskými monarchiemi, ale doloženy i v západoevropských případech; šlo zřejmě o snahu potvrdit příslušnost ke křesťanskému kulturnímu světu vcelku, bez důrazu na rostoucí rozdíly mezi jeho západní a východní částí. V tom ohledu znamenala následující moskevská fáze radikální obrat. Jednak měl definitivní rozchod západní a východní církve ještě silnější dopad v Rusku než v byzantské říši; to se projevilo mj. v ruském odmítnutí florentského kompromisu roku 1438. Navíc způsobil mongolský vpád dlouhodobé vzdálení ruské vývojové linie od evropských vzorů. Nejdříve byla země zpusťována, pak nastala fáze závislosti na mongolském hegemonovi a posléze vzestup moskevského státu, v mnoha ohledech poznamenaného mongolským vlivem. Nedošlo však k úplnému uzavření vůči Evropě; náboženská a politická distance nevyloučila zájem o technické dovednosti a vynálezy. Otevřenost v této civilizační dimenzi byla předpokladem pro pozdější obrat k širší recepci západních modelů.

Hildermeier nepochybně epochální význam reformem, které inicioval Petr Veliký. Po-

ukazuje však jednak na přípravnou fázi během sedmnáctého století, jednak na neúplnost Petrových inovací a snahu Kateřiny Veliké o náležité pokračování. Stručná charakteristika obou reformujících vládců vyznívá tak, že Petr byl průkopníkem institucionální adaptace západních vzorů, kdežto Kateřině šlo o to, aby instituce byly naplněny příslušným sociokulturním duchem. Petrovsko-kateřinská fáze otevření k Západu měla dohru na začátku devatenáctého století, za vlády Alexandra I.; projevila se však ambivalence, která poznamenala jak vladarovu politiku, tak i postoje širší veřejnosti, a měla dlouhodobý dopad na ideologické orientace ruské společnosti. Zintenzivnění vztahů se Západem vedlo k zvýšenému zájmu o vlastní identitu a tradice, a tím i k snahám o přetlumočení zaostalosti do ambicióznějších vizí. Další posun, spektakulárně zviditelněný povstáním děkabristů při nástupu nového vladaře v roce 1825, spočíval v tom, že recepce západních idejí a vymožeností byla radikalizována do revolučních důsledků; tento proces začal v okruhu mocenské elity, ale s potenciálem přesahu do postupně širších vrstev.

Po intermezzu konzervativní protiofenzívy nastala nová fáze změn se směrem k evropeizaci. Hildermeierova analýza „velkých reforem“ po prohrané Krymské válce a za vlády Alexandra II. patří k nejzajímavějším částem knihy. Zdůrazňuje komplexitu a dlouhodobou účinnost projektu, který byl v pozdější historiografii příliš často redukován na opožděné a problematicky koncipované zrušení nevolnictví. Zvláštní pozornost si zasluhuje teze, že konec autokracie ve striktním slova smyslu nastal v roce 1864, když byl v zásadě institucionalizován princip nezávislé justice [Hildermeier 2022: 102]. Důležitý je též poukaz na význam reformy pro sociální a ekonomickou dynamiku pozdně carského Ruska; tam jde o industrializaci, všestrannou aktivizaci společnosti a vzestup více či méně opozičních sil. Konzervativní a represivní obrat, jenž nastal po zavraždění Alexandra II., nemohl tyto procesy zastavit. Revoluční krizi v roce 1905 lze však pochopit jako výsledek konfrontace mezi všestranně se transformující společností a regresivně orientovaným mocenským centrem, přičemž konflikt byl vyhrocen

neúspěchem imperiální strategie na Dálném Východě.

Revoluční převraty v roce 1917 znamenaly radikální změnu celé problematiky ruských vztahů s okolním světem; Hildermeier nicméně ukazuje, že bolševické Rusko čelilo podobným výzvám a vyhlídkám jako předchozí carský režim. To platí jmenovitě o stalinské industrializaci (Hildermeier charakterizuje koncepci „socialismu v jedné zemi“ jako *Industrialisierungsideologie*). Nejenže měřítka a cíle technologického pokroku byla určena srovnáním s vyvinutějšími zeměmi na Západě; sovětská industrializace byla také závislá na odborné kompetenci západních poradců, kteří se jí v různých rolích zúčastnili. Oboje, směrodatnost i asistence, bylo v rostoucí míře spojeno s Amerikou, a tedy – oproti tradičním představám – s rozšířenou definicí Západu. Stojí ostatně za zmínku, i když to Hildermeier neuvádí, že v polovině dvacátých let (v přednáškách o problémech leninismu) definoval Stalin bolševismus jako kombinaci ruské revoluční vášně s americkou věcností.

O napodobení a konečné předhánění Západu šlo také během Chruščovovy éry. I když Chruščov oficiálně nejvíce vyzvedal ekonomickou soutěž dvou světových systémů, byla jeho skutečná strategie – jak ukazuje Hildermeier – poplatná představám o současném zrychlení pokroku ve všech oblastech: zbrojení, průmyslové výrobě a zvýšení životní úrovně. To vedlo k dobrodružným iniciativám různého druhu a nakonec k pádu neprozíravého vůdce. Následovala však další verze imitace spojené s aspiracemi na prvenství, teď o něco méně mimorealistními.

Shrnujím hlavní linie Hildermeierovy interpretace, a shledávám ji vcelku přesvědčivou; kritické úvahy by se spíše než slabin mohly týkat nutných nebo aspoň žádoucích doplňků. Nabízejí se především dva tematické komplexy, které by specifickým způsobem rozšířily historickou perspektivu na interakci Ruska a Západu. Za prvé se klade otázka, jak souvisela recepce a adaptace západních vzorů s ruskou účastí na geopolitických provázanostech, krizích a konfliktech evropských států. Nedá se ovšem říci, že by toto téma nebylo u Hildermeiera vůbec přítomné; zaznamenána je souvislost reformem

s expanzí (u Petra Velikého) nebo s politickou reorientací po porážce (u Alexandra II.); celá tato vztahová dynamika je však relativně málo diskutována, a její vrcholná epizoda – první světová válka – není tematizována jako taková. S ní pak souvisí druhá problematika. Stalo by za bližší rozbor, jak do Hildermeierova interpretačního rámce zapadá vývoj bolševismu jako radikální opoziční ideologie, inspirované západními alternativami k existujícímu řádu a zpočátku koncipované jako jejich ortodoxní odnož, ale ve skutečnosti poznamenané distinktivním elitismem a tím – v případě úspěchu – předurčené k vzájemné adaptaci revolučních a imperiálních vzorů. Příležitost k dovršení takového procesu poskytla první světová válka.

Hildermeierova kniha je o měnících se podobách a procesech mezicivilizačního transferu (aniž by explicitně uplatnila civilizační perspektivu); Schulze Wessel se zabývá geopolitickým trojúhelníkem Ruska, Polska a Ukrajiny, s přihlédnutím k celoevropskému kontextu, v němž se tato konstelace vyvíjela, a s hlavním důrazem na imperiální dynamiku ruských dějin od začátku osmnáctého století. Celkově jde tedy o méně široký záběr než u Hildermeiera, ale také – vzhledem k specifické otázce imperiálních ambic a jejich vykrystalizování v interakci s nejbližšími sousedy – o důležitý doplněk. Schulze Wessel chápe „kletbu impéria“ a „bludnou cestu ruských dějin“ v duchu známých diskusí o „path dependency“, ale s významnými výhradami. Dlouhodobé historické souvislosti je nutno tematizovat s přihlédnutím k zásadní otevřenosti a kontingenci dějin. „Path dependency“ se nejvýrazněji projevuje, když markantní obraty nebo mimořádné události vyvolají nové interpretace nebo praktické definice trendů, jejichž kontinuita je tak udržována ve více či méně změněné podobě. Takové konstelace se vyskytují v ruských dějinách; stačí připomenout vznik a kolaps Sovětského svazu. „Kletba impéria“ se neuplatňuje bez kulturních či diskurzivních aspektů; ani strukturální, ani kulturní faktory však nezaručují nepřerušenu hegemonii. Pochybnosti o imperiálních vizích a pokusy o korekturu patří také k ruské trajektorii, i když měly výrazně menší úspěch, než aktivně přijatá kletba, o níž mluví Schulze Wessel. Masivní

nezamyšlený a z ruského velmocenského hlediska negativní dopad měly v případě Gorbačovovy perestrojky.

Počátky ruského impéria lze najít v soupeření a rozmachu na dvou frontách. Expanze na východ (a na úkor dříve dominantních mongolských států) začala dobytím Kazanu a Astrachanu po polovině šestnáctého století. Schulze Wessel se však zabývá zmíněným západním trojúhelníkem, kde byla situace složitější a úspěch méně přímočarý. Výklad začíná také šestnáctým stoletím; v té době byly na scéně dva odlišně strukturované a orientované mocenské útvary, polsko-litevská *Rzeczpospolita* a moskevská monarchie, jejíž vladař přijal titul cara až v polovině století. V případě třetí části se dá sice už mluvit o jisté ukrajinské svébytnosti, dané zvláštním společenským řádem Kozáků, ne však o státnosti nebo národotvorném procesu. Ukrajina tvořila částečně autonomní zónu mezi ruskou a polsko-litevskou sférou, a její další vývoj byl ovlivněn transformacemi na obou stranách. Polsko-litevský stát prodělal v šestnáctém století změnu, která vedla jednak ke kulturní a etnické homogenizaci, jednak ke konsolidaci šlechtické moci a oslabení monarchie; jeho moskevský protějšek se naopak vyvíjel směrem k despotickému režimu s nadetnickými ambicemi, který sice nebyl tak úzce spjatý s představou „třetího Říma“, jak často tvrdili západní kritikové, ale nicméně do té míry poznamenaný byzantským dědictvím, že univerzální nároky přesahovaly danou historickou identitu. Oba sousedé ovlivnili situaci a osudy Ukrajiny, ale každý jiným způsobem. Polská snaha o náboženskou asimilaci pravoslavné komunity a etablování stavovských institucí byla klíčovou příčinou velkého kozáckého povstání, jehož vůdce pak inicioval transfer velké části ukrajinského území z polského do ruského panství; tamější triumf autokracie zmařil autonomii, na kterou se přitom aspirovalo, a vedl k naprosté subordinaci pod moskevské centrum. Pro příslušníky ukrajinských elit to byla dvojnásobná situace. Legitimní identitární politika možná nebyla, ale mohli se v rámci imperiální otevřenosti uplatnit ve vysokých funkcích.

Tato výchozí situace je pro Schulze Wessela klíčová, ne v tom smyslu že by vše předurčila,

ale vymezuje to, čemu se mezi německými historiky říká *Möglichkeitsraum*. V tomto prostoru se odehrávají pozdější peripetie a posuny, které tu nelze podrobně líčit. Některé historické milníky je však nutno připomenout. Schulze Wessel zdůrazňuje, že otevření vůči Evropě za vlády Petra Velikého bylo také „cestou do Evropy“ v jiném smyslu: přechodem k ofenzivnější účasti na soutěži evropských velmocí. Po neúspěšných pokusech v šestnáctém století zajistilo vítězství nad Švédskem ve Velké severské válce (1700–1721) ruskou hegemonii v baltské oblasti, a logické pokračování toho bylo úsilí o nadvládu nad Polskem, v první fázi neformální a založenou na manipulaci vnitropolských rivalit, ale pak dovršenou dělením polsko-litevského státu mezi Rusko, Prusko a Habsburskou říši. Tento krok vykládá Schulze Wessel jako druhou volbu Kateřiny Veliké, která předtím sázela na nepřímou vládu. Dělení mělo tu výhodu, že posílilo spojenecké vztahy s dvěma středoevropskými mocnostmi. Toto geopolitické trojspřeží vydrželo dlouho, i když ne bez krizí; rozchod Ruska s Německem a Rakousko-Uherskem byl důležitým článkem v řetězu událostí, které vedly k první světové válce.

Dělení Polska vedlo k uzšímu geopolitickému propojení polské a ukrajinské problematiky než dříve, a vývoj na obou stranách byl silně ovlivněn změnami ruské imperiální strategie. Anexe velké části Polska neukončila ruské váhání mezi alternativními způsoby vlády; tendence k pokusné koncesi nějakého stupně autonomie se výrazně projevila za Alexandra I., ale neúspěšná polská povstání 1830 a 1863 posunula ruskou politiku opačným směrem, a náznak nového přístupu během první světové války nestihl vážný test před kolapsem carského režimu. Nehledě na tyto posuny byla ukrajinská otázka permanentně zatížena polským příkladem. Ať byly metody ruské vládnutí v Polsku jakékoliv, tvrdší nebo smířlivější, nešlo nikdy o negaci polského národa. Na to byla polská identita příliš vyhraněná a kulturní kontrast s Ruskem nábožensky zvýrazněný. Ruská imperiální vrchnost se stále obávala ukrajinského napodobení polského nacionalismu; preventivní odpovědí bylo oficiální popření ukrajinské specifičnosti a pokusu vyloučení ukrajinského jazyka z veřejné sféry.

„Sovětský experiment“, jak nazývá Schulze Wessel období 1917–1991, nelze retrospektivně hodnotit jinak než jako pokračování bludné cesty nastoupené v raném novověku. Nešlo však o lineární či automatickou kontinuitu. Starý režim se zhroutil, mimořádně krutá a destruktivní občanská válka změnila podmínky, s nimiž se museli vítězové vyrovnat, a na začátku dvacátých let byla patrná snaha o vybudování multinationální říše na jiných základech než těch předrevolučních. V historiografii rané sovětské éry se často připomíná rozdíl mezi Leninovými a Stalinovými představami o institucionálním rámci chystaného megastátu. V prvním kole se prosadila Leninova federalističtější koncepce, ale vývoj po Leninově smrti odpovídal spíše Stalinovým vizím, a to v neposlední řadě proto, že Stalin mohl využít vnitřních rozporů leninských přístupů k uplatnění vlastní strategie. Tři faktory rozhodly o vítězství imperiálních vzorů nad méně průraznými alternativami. Přejchod k integrálně plánovanému hospodářství byl založen na všesvazovém modelu, bez prostoru pro ekonomickou autonomii jednotlivých republik; tomu odpovídala centralizovaná struktura monopolní vládnoucí strany; a masový teror třicátých let, zvláště ničivý mezi politickými a kulturními elitami svazových republik, definitivně pohřbil iluze o samostatném vývoji v rámci restaurovaného impéria. V celé této regresivní transformaci byla Ukrajina, jako za carských dob, zvláště exponována. V roce 1917 vzešel odtamtud první a nejsilnější nárok na národní sebeurčení, který se však setkal s rozpačitou a nechápavou reakcí provizorní vlády v Petrohradu. Po říjnovém převratu se stala Ukrajina nejpohnutějším bojištěm občanské války, přičemž se tamější konflikty odehrály jak mezi interventy zvnějšku, tak i mezi zastánci různých koncepcí ukrajinské národnosti a státnosti. V dvacátých letech, před nástupem plně konsolidovaného stalinismu, ozvaly se ukrajinské hlasy volající po hospodářské a stranické autonomii; pro mocenské centrum to byla obzvláště vážná hrozba a tomu odpovídaly odvetné represe v třicátých letech.

Poslední kapitola knihy (dokončené krátce po ruské invazi do Ukrajiny) je věnována postkomunistickému vývoji v Rusku a Ukrajině; zde není možná žádná detailní rekapitulace, ale

základní argumentační linie se dá krátce shrnout: i když není pochyb o návratu k imperiálním způsobům myšlení a jednání, je třeba hledat vysvětlení v souhře okolností a událostí, ne v nějaké fatální a nepřerušené tradici. Jde o znovuoživení, *Wiederbelebung*, [Schulze Wessel: 273], ne o pouhé přežívání, a opětovný imperiální obrat je úzce spojen s rostoucím autoritářstvím na domácí frontě. Počátky obojího je třeba hledat už v ekonomickém a politickém chaosu devadesátých let, a Putinovým nástupem nebylo ještě o všem rozhodnuto.

Jako u Hildermeiera, tak u Schulze Wessela lze uvažovat o tematických perspektívách, které v knize nejsou prozkoumány, ale mohly by obohatit a zakotvit její argumenty. V tomto případě jde o problematiku národovorných procesů. Schulze Wessel na ni naráží v různých souvislostech (např. datuje první fázi ukrajinského národovorného procesu na začátek devatenáctého století); nevěnuje jí však systematickou pozornost a neodkazuje k diskusím o nich. Přitom je nabíledni, že struktura, chronologie a širší kontext národovorných procesů jsou v každém z jeho tří historických případů jiné, a že takové rozdíly ovlivňují geopolitické vztahy a procesy.

Jóhann Páll Árnason

DOI: 10.14712/23363525.2024.9

Eubomír Dunaj – Jeremy C. A. Smith – Kurt Cihan Murat Mertel (eds.): *Civilization, Modernity, and Critique. Engaging Jóhann P. Árnason's Macro-Social Theory*. Abingdon – London: Routledge, 2023, 274 pp.

The volume I have the opportunity to review, *Civilization, Modernity, and Critique*, is dedicated to the life's work of a major figure in historical sociology, Professor Jóhann Páll Árnason. Like Árnason's scholarship, books, articles, and lectures, this volume presents a wide range of theoretical and critical approaches focused specifically on the work of this emeritus academic. We could speak of dozens of books and studies that Professor Árnason has contributed to the research on civilizational analysis and its specificities. To name but a few *Civilizations in*

Dispute: Historical Questions and Theoretical Traditions (2003), *The Future that Failed: Origins and Destinies of the Soviet Model* (1993) or the important Czech-language monograph *Civilizační analýza: Evropa a Asie opět na rozcestí* again from 2009. The volume *Civilization, Modernity, and Critique* takes these and other theoretical approaches into account and treats them with critical attention but with all the more respect.

Already in the introduction, Professor Árnason is introduced as one of the most important figures in civilizational analysis, and in order to make the most relevant assessment of Árnason's contribution, the editors have tried to find other prominent scholars with an interdisciplinary background for their volume. The book thus consists of five parts, beginning with a brilliant foreword by Axel Honneth and ending with a reflection on the individual contributions by Professor Árnason himself.

The first part is devoted to theoretical and methodological issues, which constitute the basis of all of Árnason's works. In the first chapter of this part, Suzi Adams reflects on political philosophy and discusses, almost metaphysically, the ontological approaches found in Árnason's theories. The basis of Suzi Adams's chapter is a comparison to another prominent sociologist, Cornelius Castoriadis, who focused on the mode of being and on whom Árnason often relies in his writings. Adams shows that "Árnason himself has suggested a rethinking of the creativity of action as one of the tasks of articulating the being of the political, but it is worth noting that, over the course of his intellectual trajectory, the question of action/praxis has, at least since his hermeneutic turn in the 1980s, clearly been subsidiary to the problematic of history" (p. 20).

In this part of the proceedings, Jiří Šubrt deals with long-term developmental processes that may manifest themselves as an unintended consequence of actions. In his contribution, the author relies on Norbert Elias and his theory of unplanned and mainly unintended processes that affect human lives. Author describes the historical development of society and points to these unintended consequences that have manifested themselves in various forms, be it